

ISSN 2080-1807

TORUŃSKIE STUDIA BIBLIOLOGICZNE

2022, nr 1 (28)

Daniel Dzienisiewicz

Institut Etnolingwistyki, Wydział Neofilologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: dzienis@amu.edu.pl

Piotr Nowak

Institut Etnolingwistyki, Wydział Neofilologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: pnowak@amu.edu.pl

Leksykograficzny obraz pojęcia „cenzura” w słownikach oraz encyklopediach powszechnych wydanych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSB.2022.001>

STRESZCZENIE: Dotychczas wiele uwagi poświęcono zagadnieniu języka oficjalnej propagandy epoki socjalizmu, brak jednak publikacji o charakterze lingwistycznym dotyczących zakresu semantycznego pojęcia „cenzura” w kontekście ustroju socjalistycznego. W celu wypełnienia tej luki przeanalizowano definicje wyrazu „cenzura” zaczerpnięte z wybranych słowników oraz encyklopedii o treści ogólnej wydanych w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (od roku 1940 do 1991) oraz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (w latach 1959–1988). Badanie ma na celu rekonstrukcję i porównanie obrazów cenzury utrwalonych w definicjach leksykograficznych oraz ustalenie, czy obraz tego pojęcia uległ zmianie pod wpływem poszerzania ram wol-

ności słowa w obu państwach. W toku badania wykazano, że w definicjach hasła „cenzura” widoczny jest znaczący wpływ oficjalnej ideologii na język w postaci wyraźnego zunifikowania definicji cenzury w obu państwach.

SŁOWA KLUCZOWE: cenzura, leksykografia, leksykograficzny obraz świata, język polski i język rosyjski

Wprowadzenie

System cenzury prewencyjnej nie pojawił się wraz z powstaniem pierwszego państwa komunistycznego na świecie¹. Wiemy, że istniał już we wcześniejszych ustrojach państwowych oraz Kościołach różnych wyznań. Jednak wraz ze zmniejszaniem się roli Kościołów w polityce wpływ cenzury prewencyjnej na ideową wymowę ruchu wydawniczego nieustannie malał. W XIX i XX w. prewencyjną kontrolę druków zwiększyły urzędy państwowe; w kolejnych latach (zwłaszcza po zakończeniu II wojny światowej) były to głównie (choć oczywiście nie tylko) kraje wchodzące w skład tzw. bloku wschodniego.

Organy cenzury nie należały i nie należą do tych instytucji państwa, które są eksponowane w przestrzeni publicznej. Wręcz przeciwnie – skrzętnie się je ukrywa, choć całkowicie nie usuwa z publikacji. Przyjęto wzorzec semantyczny pojęcia cenzury eliminujący jej rzeczywistą rolę w państwach, w których funkcjonowała na porządku dziennym.

---

¹ Funkcjonowanie cenzury jest już stosunkowo dobrze rozpoznane i trudno w formie wypowiedzi, jaką jest artykuł, zacytować choćby część opracowań na ten temat, które dotychczas się ukazały. Za niezwykle istotną publikację syntetyzującą uważa się np. podsumowanie autorstwa Beate Müller – zob. B. Müller, *Censorship and Cultural Regulation: Mapping the Territory*, [w:] *Censorship and Cultural Regulation in the Modern Age*, ed. B. Müller, Amsterdam–New York 2004, s. 1–31.

Cel badań

Problem eksportu ideologii w postaci systemu cenzury prewencyjnej z ZSRR do krajów bloku wschodniego stanowi przykład badań transnarodowych nad komunizmem. Pomimo istnienia licznych prac poświęconych językowi oficjalnej propagandy okresu PRL² analizy o charakterze transnarodowym są jeszcze słabo rozwinięte w Polsce. Wybrane aspekty metodologiczne podejścia transnarodowego w badaniach nad cenzurą w swym interesującym artykule omawia Kamila Budrowska³ (tam zob. literaturę przedmiotu).

Zasadniczym celem, jaki postawili przed sobą autorzy artykułu, było omówienie zakresu semantycznego pojęcia „cenzura” w wybranych słownikach oraz encyklopediach o treści ogólnej (tzw. powszechnych) wydanych w ZSRR (od 1940 do roku 1991) oraz PRL (w latach 1959–1988), ich porównanie oraz próba odpowiedzi na pytanie, czy wraz z postępującą „demokratyzacją”, jaka była obserwowana w tych państwach komunistycznych, w hasłach słownikowych pojawiły się rzeczywiste funkcje cenzury występującej w krajach bloku wschodniego. W tym celu wyekscerpowano definicje hasła *cenzura* z głównych peerelowskich oraz radzieckich publikacji encyklopedycznych i słownikowych. Materiał ten został uporządkowany chronologicznie. Kolejnym krokiem postępowania badawczego było wyodrębnienie w nich następujących faset⁴: (1) zadania cenzury, (2) przedmiot cenzury,

---

² Zob. np. opracowania dotyczące języka polskiej propagandy okresu PRL, nowomowy, języka publicystyki lat 50. czy rytualizacji w języku władzy komunistycznej w okresie PRL, m.in. apeli i sloganów: J. Bralczyk, *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*, Warszawa 2001; M. Głowiński, *Nowomowa po polsku*, Warszawa 1990; tenże, *Nowomowa*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993, s. 163–172; P. Nowak, *Swoi i obcy w językowym obrazie świata. Język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*, Lublin 2002; K. Ożóg, *Rytualizacja w języku władzy komunistycznej PRL*, „Oblicza Komunikacji” 2014, nr 7, s. 37–50.

³ K. Budrowska, *Badania porównawcze (transnarodowe) nad cenzurą i cenzurowaniem literatury w byłych krajach komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej. Wstępne rozpoznania i przegląd stanu badań*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki UJ” 2021, nr 3 (49), s. 61–81.

⁴ Termin „fasety”, synonimiczny wobec pojęcia „podkategoria”, jest stosowany w etnolingwistyce kognitywnej na określenie „jednorodnych zespołów cech przypię-

(3) podmiot cenzury, (4) ustrój, w którym funkcjonuje cenzura, (5) rodzaje cenzury, (6) cele cenzury.

Należy nadmienić, że przeprowadzone badanie sytuuje się w nurcie badań nad językowym obrazem świata [dalej: JOS], który – według definicji Jerzego Bartmińskiego i Ryszarda Tokarskiego – stanowi:

[...] pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego⁵.

JOS jest podstawowym pojęciem językoznawstwa kognitywnego i etnolingwistyki, obejmującym wszystkie sfery języka. Dlatego też badacze proponują uwzględnianie w analizach JOS danych systemowych, ankietowych oraz tekstowych (tzw. koncepcja S – A – T), a także „przyjętych”, tj. m.in. danych etnograficznych⁶.

W tym kontekście należy zauważyć, że prowadzone przez nas badania dotyczą wyłącznie danych systemowych zarejestrowanych w wydawnictwach słownikowo-encyklopedycznych. W związku z tym

sywanych przedmiotowi w eksplikacji” – zob. J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006, s. 84.

⁵ J. Bartmiński, R. Tokarski, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław 1986, s. 65–81. J. Bartmiński po latach poszerzył tę definicję, pisząc, że JOS jest „[...] zawartą w języku, różnie zwerbalizowaną interpretacją rzeczywistości dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy „utrwalone”, czyli mające oparcie w samej materii języka, a więc w gramatyce, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłowia), ale także sądy presuponowane, tj. implikowane przez formy językowe, utrwalone na poziomie społecznej wiedzy, przekonań, mitów i rytuałów” – zob. J. Bartmiński, *O pojęciu językowego obrazu świata*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006, s. 12. Przegląd licznych definicji JOS i historię tego pojęcia zob. np. w pracy G. Żuk, *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków*, [w:] *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku*, red. M. Karwatowska, A. Siwiec, Lublin 2010, s. 239–257.

⁶ Por. J. Bartmiński, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna*, [w:] *Język a kultura*, t. 20 (jubileuszowy), red. A. Dąbrowska, Wrocław 2008, s. 15–33; tenże, *O założeniach i postulatach lingwistyki kulturowej (na przykładzie PRACY)*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium” 2018, nr 3 (1), s. 26–55; A. Głaz, *Etnolingwistyka daleka i bliska*, „Etnolingwistyka” 2015, nr 27, s. 7–20.

przedmiot naszych analiz skłonni jesteśmy określać mianem *leksykograficznego obrazu świata* [dalej: LOS], który rozumiemy jako obraz świata zawarty wyłącznie w definicjach leksykograficznych, w odróżnieniu od JOS, obejmującego cały system języka, a także teksty i wypowiedzi⁷. LOS jest więc obrazem pojęć eksplikowanych w treści artykułów hasłowych, który odpowiada charakterystycznemu dla określonej epoki dyskursowi publicznemu⁸. Leksykograficzny obraz pojęcia „cenzura” w oficjalnych wydawnictwach PRL i ZSRR będzie zatem rozumiany nie tylko jako element dyskursu publicznego⁹ zarejestrowany przez leksykografów, lecz także jako komponent oficjalnego ideologicznego dyskursu państw socjalistycznych¹⁰.

Analiza materiału badawczego

Etymologia wyrazu *cenzura* sięga łacińskiego rzeczownika *censura*. W polszczyźnie XVI–XVIII w. wyraz ten oznaczał ‘urząd cenzorski’

---

⁷ W pewnym zakresie pojęcie LOS funkcjonuje w literaturze językoznawczej, por. chociażby tytuły artykułów: A. Dyszak, *Leksykograficzny obraz różnic i zmian w postrzeganiu nietypowych zachowań seksualnych człowieka*, [w:] *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, red. U. Sokólska, Białystok 2015, s. 103–126; M. Kuratczyk, *Leksykograficzny obraz lingwistyki w „Encyklopedii językoznawstwa ogólnego”*, [w:] *Języki specjalistyczne 1. Metajęzyk lingwistyki*, red. J. Lukszyn, Warszawa 2001, s. 84–102.

⁸ Profilowanie pojęć w dyskursach – szczególnie medialnych, rozumianych jako rodzaje dyskursu publicznego – również stanowi przedmiot zainteresowania lingwistów i jest określane mianem *dyskursywnego obrazu świata* [dalej: DOS] – więcej na ten temat zob. w artykule W. Czachur, *Unia Europejska w niemieckiej debacie o konflikcie gazowym w 2009 roku. Przyczynek do dyskursywnego obrazu świata*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 1*, red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, Lublin 2012, s. 171–184.

⁹ Dyskurs publiczny rozumiemy jako konglomerat wszystkich przekazów dostępnych w przestrzeni publicznej, m.in. dyskursów instytucjonalnych, dyskursów społecznych oraz dyskursów medialnych – w tej kwestii zob. M. Czyżewski, *Trzy rodzaje dyskursu*, [w:] *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Warszawa 2010, s. 19.

¹⁰ Jak wskazują badacze, istotną cechą dyskursu ideologicznego jest kształtowanie światopoglądu populacji wobec zastanej rzeczywistości oraz postulowanie reform mających na celu uzdrowienie społeczeństwa, zob. L.M. Nijakowski, *Rola dyskursu ideologicznego w mobilizacji ludobójczej w XX wieku*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 1 (204), s. 178.

oraz – przenośnie – ‘surową krytykę’¹¹. Z czasem poszerzył swój zakres znaczeniowy m.in. o rozpatrywanie utworu literackiego przez cenzora państwowego, w XX w. zaś ustabilizowało się znaczenie ‘oficjalna kontrola publikacji, dokonywana przez specjalny urząd, oceniający je pod względem politycznym, moralnym’¹². Współcześnie *cenżura* (w znaczeniach interesujących nas w niniejszym tekście) jest definiowana następująco:

1. «urzędowa kontrola publikacji, widowisk teatralnych, audycji radiowych itp., oceniająca je pod względem politycznym lub obyczajowym»
2. «urząd sprawujący tę kontrolę»
  - cenżura kościelna «w Kościele katolickim: kontrola publikacji pod względem zgodności z nauką Kościoła»
  - cenżura przewencyjna «kontrola publikacji przed ich ukazaniem się w druku, na scenie itp.»
  - cenżura represyjna «kontrola publikacji po ich ukazaniu się w druku, na scenie itp.»
  - cenżura wewnętrzna «kontrolowanie własnych publikacji z obawy przed negatywną oceną otoczenia lub ingerencją władz»¹³.

W PRL ukazało się sześć encyklopedii uważanych za powszechne¹⁴. Pierwsza encyklopedia została opublikowana w 1959 r., co stanowi problem, gdyż powstaje luka w materiale źródłowym dotyczącym okresu sprzed 1959 r. Z konieczności musimy ją zaakceptować. W badaniach nie wzięto pod uwagę *Encyklopedii Świat w Przekroju* oraz *Pol-*

¹¹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1: (A–K), red. A. Mro-zowska, Warszawa 2000, s. 114.

¹² K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 64–65.

¹³ *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, red. M. Szymczak, Warszawa 1978–1981.

¹⁴ Zob. *Encyklopedia Świat w Przekroju*, Warszawa 1974–1991; *Encyklopedia popularna PWN*, red. A. Karwowski, Warszawa 1982; *Encyklopedia popularna PWN*, red. A. Karwowski, Warszawa 1988; *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, red. W. Kryszewski, Warszawa 1983; B. Suchodolski, *Mała encyklopedia powszechna*, t. 1, red. B. Suchodolskiego, Warszawa 1959; *Mała encyklopedia powszechna*, t. 1, red. A. Karwowski, Warszawa 1971; *Polska. Zarys encyklopedyczny*, red. W. Kryszewski, Warszawa 1974; *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, red. B. Suchodolski, Warszawa 1963.

ska. *Zarys encyklopedyczny*. Twierdzimy, że nie spełniają one wszystkich kryteriów encyklopedii powszechnych. Niektóre opublikowane w PRL encyklopedie miały wiele edycji oraz dodruków. Należy także pamiętać, że hasła publikowane w wydawnictwach słownikowo-encyklopedycznych były poddawane kontroli organów cenzury. Nieraz dochodziło do głębokich ingerencji¹⁵.

Pierwsza encyklopedyczna definicja hasła *cenzura* pojawiła się w *Małej encyklopedii powszechnej*:

CENZURA [łac.]: [...] kontrola druków, widowisk, filmów itp.; c. sprawowana była niegdyś przez władze kośc., obecnie przez władze państw.; c. prewencyjna następuje przed ukazaniem się pisma lub książki, na podstawie odbitek próbnych; c. represyjna dokonywana jest po wyjściu z druku i zatwierdzana sądownie¹⁶.

Jak widzimy, hasło ma postać bardzo lakoniczną, zamkniętą w zasadzie w jednym zdaniu. Jego bliższa analiza, przy zastosowaniu faset, o jakich mówiliśmy w kontekście metodologii badań, będzie wyglądała następująco:

1. [zadania cenzury] kontrola
2. [przedmiot cenzury] druki, widowiska, filmy
3. [podmiot cenzury] władze kościelne (dawniej) i państwowe (obecnie)
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury] prewencyjna (przed ukazaniem się druku), represyjna (po wyjściu z druku; zatwierdzana sądownie)
6. [cele cenzury].

W cytowanym hasle nic nie mówi się o ustroju, w którym funkcjonuje cenzura, oraz o celach cenzury. Nie będzie chyba przesady w stwierdzeniu, że hasło *cenzura* w największej peerelowskiej encyklopedii powszechnej (*Wielkiej encyklopedii powszechnej PWN*) rozczarowało

---

¹⁵ B. Gogol, *Fabryka fałszywych tekstów: z działalności Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Gdańsku w latach 1945–1958*, Warszawa 2012, s. 28.

¹⁶ *Mała encyklopedia powszechna*, t. 1, red. B. Suchodolski, Warszawa 1959, s. 130.

wuje rozmiarami, a co za tym idzie – stopniem szczegółowości. W dwunastotomowym wydawnictwie encyklopedycznym jest ono zaledwie dwukrotnie obszerniejsze niż w cytowanej powyżej jednotomowej *Małej encyklopedii powszechnej*:

CENZURA [łac.]: 1) Kontrola publikacji, widowisk, audycji radiowych itp. sprawowana przez organy państw. O zasadniczym kierunku działalności c. państwowej i jej polityki decyduje klasowy charakter państwa. C. w ścisłym znaczeniu ma charakter prewencyjny i polega na sprawdzeniu treści publikacji itp. przed ich rozpowszechnieniem. Cenzura o charakterze represyjnym występuje po rozpowszechnieniu i pociąga za sobą konfiskatę utworu oraz ewent. odpowiedzialność sądową lub adm. W PRL organem cenzury jest Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk¹⁷.

1. [zadania cenzury] kontrola, wspieranie klasowego charakteru państwa
2. [przedmiot cenzury] publikacje, widowiska, audycje radiowe itp.
3. [podmiot cenzury] Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury] prewencyjna, represyjna (konfiskata utworu oraz odpowiedzialność sądowa lub administracyjna)
6. [cele cenzury].

W porównaniu z definicją zawartą w poprzedniej publikacji pojawia się istotna różnica w postaci wskazania z nazwy najważniejszego organu cenzury w PRL (Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk).

W jednym z kolejnych wydań *Małej encyklopedii powszechnej* notujemy istotną zmianę narracji w porównaniu zarówno z hasłem z pierwszej edycji tej encyklopedii, jak i *Wielkiej encyklopedii powszechnej*, ponieważ został w niej zaakcentowany polityczny aspekt działalności cenzury (w domniemaniu w państwie socjalistycznym). Poza tym

---

¹⁷ *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, red. B. Suchodolski, Warszawa 1963, s. 351.

rozszerzono przedmiot kontroli o kryteria obyczajowe oraz moralne. W definicji opublikowanej w tym wydaniu nie pojawia się jednak nazwa instytucji sprawującej kontrolę (tj. Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk):

CENZURA [łac.]: oficjalna kontrola pod względem polit., obyczajowym, moralnym nad wszystkimi drukami (prasą, dziełami lit.), widowiskami, audycjami radiowymi itp. dokonywana przez specjalny urząd¹⁸.

1. [zadania cenzury] oficjalna kontrola
2. [przedmiot cenzury] wszystkie druki (prasa, dzieła literackie), widowiska, audycje radiowe itp.
3. [podmiot cenzury] specjalny urząd
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury]
6. [cele cenzury]

Lakoniczna definicja cenzury, jaką odnajdujemy w *Encyklopedii popularnej PWN*, rozszerza podmioty cenzury o dwie kolejne instancje:

CENZURA, *prawo*, kontrola publikacji, widowisk, audycji radiowych i telew. itp. sprawowana przez organy państw.; w PRL organami c. są: Gł. Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk oraz okręgowe urzędy; Gł. Urząd podlega Radzie Państwa¹⁹.

1. [zadania cenzury] kontrola
2. [przedmiot cenzury] publikacje, widowiska, audycje radiowe i telewizyjne itp.
3. [podmiot cenzury] organy państwowe: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, urzędy okręgowe, Rada Państwa
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury]
6. [cele cenzury]

¹⁸ *Mała encyklopedia powszechna*, t. 1, red. A. Karwowski, Warszawa 1971, s. 152.

¹⁹ *Encyklopedia popularna PWN*, red. A. Karwowski, Warszawa 1982, s. 116.

W *Encyklopedii powszechnej PWN* odnajdujemy najbardziej obszer-
ną definicję hasła *cenzura* – jest ona ponaddwukrotnie dłuższa od ha-
sła zawartego w dwunastotomowej *Wielkiej encyklopedii powszechnej*
(zob. wyżej). Oczywiście fakt ten wiąże się z liczbą informacji, jaka zo-
stała w nim zawarta; po raz pierwszy mowa w nim o wolności słowa
w kontekście ustroju socjalistycznego:

CENZURA [łac.], kontrola publikacji, widowisk, audycji radiowych
i telew. oraz innych utworów przeznaczonych do rozpowszechnia-
nia lub publ. wykonania, sprawowana przez organy państw.: roz-
różnia się c. prewencyjną – przed upowszechnieniem dzieła, c. re-
presyjną po jego rozpowszechnieniu (pociąga za sobą konfiskatę
utworu oraz odpowiedzialność sądową lub adm.). W PRL organa-
mi c. są: → Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk
(organ centr.) oraz urzędy terenowe (organy pierwszej instancji);
dokonują one wstępnej kontroli przeznaczonych do rozpowszech-
nienia publikacji i widowisk, które podlegają tej kontroli, na zasa-
dach i w trybie określonym w ustawie o kontroli publikacji i wido-
wisk z 12 VIII 1981; ustawa przewiduje, że korzystając z wolności
słowa i druku w publikacjach i widowiskach, nie można: godzić
w niepodległość lub integralność terytorialną PRL, nawoływać
do obalenia, łżyć, wyszydząć lub poniżyć konstytucyjny ustrój
PRL, godzić w konstytucyjne zasady polityki zagr. PRL i jej soju-
sze, uprawiać propagandy wojennej, ujawniać tajemnice państw.,
w tym gosp. i wojsk., nawoływać do popełnienia przestępstwa lub
je pochwałać, naruszać uczuć religijnych i uczuć osób niewierzą-
cych, propagować dyskryminacji narodowościowej i rasowej oraz
treści szkodliwych obyczajowo²⁰.

1. [zadania cenzury] kontrola na zasadach i w trybie określo-
nym w ustawie o kontroli publikacji i widowisk z 12 VIII 1981;
korzystanie z wolności słowa i druku w publikacjach i wido-
wiskach z zastrzeżeniem, że nie można: godzić w niepodle-
głość lub integralność terytorialną PRL, nawoływać do oba-

---

²⁰ *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, red. W. Kryszewski, Warszawa 1983.

lenia, lżyć, wyszydzać lub poniżyć konstytucyjny ustrój PRL, godzić w konstytucyjne zasady polityki zagr. PRL i jej sojusze, uprawiać propagandy wojennej, ujawniać tajemnice państw., w tym gosp. i wojsk., nawoływać do popełnienia przestępstwa lub je pochylać, naruszać uczuć religijnych i uczuć osób niewierzących, propagować dyskryminacji narodowościowej i rasowej oraz treści szkodliwych obyczajowo

2. [przedmiot cenzury] publikacje, widowiska, audycje radiowe i telewizyjne oraz inne utwory przeznaczone do rozpowszechniania lub publicznego wykonania
3. [podmiot cenzury] organy państwowe: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (organ centr.) oraz urzędy terenowe (organy pierwszej instancji)
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura] w domyśle: socjalistyczny (PRL)
5. [rodzaje cenzury] prewencyjna (przed upowszechnieniem dzieła), represyjna (po jego rozpowszechnieniu; pociąga za sobą konfiskatę utworu oraz odpowiedzialność sądową lub administracyjną), wstępna
6. [cele cenzury]

Należy żałować, że drugie wydanie *Encyklopedii popularnej PWN* jest wyłącznie przedrukiem edycji z roku 1982. Doświadczenia płynące z funkcjonowania cenzury w PRL z jednej oraz wyraźne rozluźnienie jej gorsetu z drugiej strony dawały autorom możliwość najbardziej adekwatnego przedstawienia rzeczywistych funkcji oraz roli cenzury w PRL:

CENZURA, prawo, kontrola publikacji, widowisk, audycji radiowych i telew. itp. sprawowana przez organy państw.; w PRL organami c. są: Gł. Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk oraz okręgowe urzędy; Gł. Urząd podlega Radzie Państwa²¹.

1. [zadania cenzury] kontrola
2. [przedmiot cenzury] publikacje, widowiska, audycje radiowe i telewizyjne itp.

---

²¹ *Encyklopedia popularna PWN*, red. A. Karwowski, Warszawa 1988.

3. [podmiot cenzury] organy państwowe: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, urzędy okręgowe, Rada Państwa
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury]
6. [cele cenzury]

Analizę **radzieckich** opracowań słownikowo-encyklopedycznych analogicznie zaczniemy od opracowań o charakterze etymologicznym. Zgodnie z informacjami zawartymi w słownikach etymologicznych języka rosyjskiego wyraz цензурa (*cenzura*), pochodzący od łacińskiego *censura* 'ocena', został zapożyczony przez ruszczyznę w XVIII w. za pośrednictwem języka niemieckiego²².

Na wstępie rozważań należy zauważyć, że w przeciwieństwie do przedstawionej wyżej analizy haseł encyklopedycznych doby PRL rosyjskojęzyczny materiał źródłowy konstytuują głównie – choć nie tylko – słowniki opisowe języka rosyjskiego. W wydanym w 1940 r. *Opisowym słowniku języka rosyjskiego* pod redakcją Dmitrija N. Uszakowa przytacza się cztery znaczenia rzeczownika *cenzura*:

1. Urząd cenzora w starożytnym Rzymie (historyczne). 2. Przegląd utworów (przeznaczonych do druku, do wystawienia w teatrze itd.) dokonywany przez specjalny państwowy organ (archaiczne, zagraniczne). *Poddać cenzurze. Cenzura prewencyjna. Cenzura wojenna*. 3. Organ państwowy dokonujący kontroli druków (archaiczne, zagraniczne). *Dopuszczone przez cenzurę*. 4. Kara nakładana na posłów w parlamentach za naruszenie wewnętrznych przepisów (zagraniczne, polityczne)²³.

Znaczenia interesujące nas w kontekście niniejszej analizy, tj. 2. i 3., odnoszą się odpowiednio do kontroli wydawnictw drukowanych i spektakli teatralnych oraz organu przeprowadzającego tę kon-

²² Zob. M. Šanskij, T.A. Bobrova, *Škol'nyj étimologičeskij slovar' russkogo jazyka: značenie i proischoždenie slov*, 3 izd., Moskva 2004; M. Vasmer, *Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka: v četyrech tomach*, Moskva 1996.

²³ *Tolkovyj slovar' russkogo iazyka*, t. 4, red. D.N. Ushakov, Moskva 1940, s. 1214. Wszystkie cytaty z rosyjskojęzycznych artykułów hasłowych zostały przez nas przetłumaczone na język polski.

trolę. Eksplicację znaczenia zawartą w treści powyższego artykułu hasłowego można przedstawić w następującym układzie fasetowym:

1. [zadania cenzury] kontrola
2. [przedmiot cenzury] utwory przeznaczone do druku, spektakle teatralne itd.
3. [podmiot cenzury] specjalny organ państwowy
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury] rewencyjna, wojenna²⁴
6. [cele cenzury].

Należy odnotować, że oba znaczenia zostały opatrzone kwalifikatorami *устаревшее* (*archaiczne*) oraz *заграничное* (*zagraniczne*), które sygnalizują, iż cechuje je archaiczność oraz obca proveniencja. Można domniemywać, że zastosowanie powyższych kwalifikatorów ma na celu skojarzenie pojęcia „cenzura” wyłącznie z okresem przedrewolucyjnym, implicytnie wskazują one bowiem na brak cenzury w ZSRR.

Definicja o zbliżonej treści została zamieszczona w *Słowniku encyklopedycznym*²⁵. Od definicji występującej w *Opisowym słowniku języka rosyjskiego* różni się ona jednak tym, że jako przedmiot cenzury wymienia jedynie utwory drukowane oraz nie informuje o jej rodzajach. Ponadto do zadań cenzury – oprócz nadzoru nad wydawnictwami – zalicza walkę z demokratycznymi ruchami społecznymi i postępowymi poglądami w państwach wyzyskujących klasę robotniczą – państwa te nie zostały jednak wymienione. Omawiane znaczenia (2. i 3.) są pozbawione kwalifikatorów. Zob.:

- 1) Urząd cenzora w starożytnym Rzymie. 2) Kontrola polegająca na przeglądzie treści utworów drukowanych przez organy władzy. W państwach wyzyskujących [klasę robotniczą – D.D., P.N.] c. stanowi jeden ze środków walki kręgów władzy z demokratycznymi ruchami społecznymi i progresywnymi poglądami. 3) Instytucja odpowiedzialna za kontrolę druków²⁶.

²⁴ Informacje o typach cenzury są zawarte w przywoływanych w definicji przykładach użycia wyrazu *cenzura*, zob. *Предварительная ц. Военная ц. (С. ревенсуйна. С. wojenna)*.

²⁵ *Энциклопедический словарь*, t. 3, red. B.A. Vvedenskiy, Moskwa 1955.

²⁶ Tamże, s. 575.

Z kolei definicja zawarta w *Słowniku języka rosyjskiego* z 1961 r.²⁷ obejmuje swoim zakresem wyłącznie zadania (kontrola), przedmiot (utwory przeznaczone do druku, spektakle teatralne itp.) oraz podmiot cenzury (instytucja państwowa). Znaczenia nie mają kwalifikacji, brak również informacji o występowaniu cenzury w konkretnych państwach.

Hasło *cenzura* zamieszczone w ósmym wydaniu *Słownika języka rosyjskiego* pod redakcją Siergieja I. Ożegowa z 1970 r.²⁸ ogranicza się zaś wyłącznie do wymienienia trzech cech cenzury:

1. [zadania cenzury] kontrola
2. [przedmiot cenzury] utwory przeznaczone do druku, utwory sceniczne itp.
3. [podmiot cenzury]
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury] wojenna²⁹
6. [cele cenzury]

Podobnie jak w *Opisowym słowniku języka rosyjskiego* pod redakcją D. N. Uszakowa, treść artykułu hasłowego zamieszczonego w słowniku pod redakcją S. I. Ożegowa może świadczyć o dążeniu autorów słownika do powiązania cenzury z Rosją przedrewolucyjną. Sugeruje to posłużenie się stosowaną przez cenzurę carską formułą *Дозволено цензурой* (*Dopuszczone przez cenzurę*) w charakterze przykładu użycia wyrazu *cenzura*, którą opatrzone kwalifikatorem *устаревшее* (*archaiczne*).

Zgodnie z chronologicznym charakterem niniejszego opisu w następnej kolejności analizie poddano radzieckie encyklopedie, wydane odpowiednio w 1974 i 1978 r. *Radziecka encyklopedia historyczna* z 1974 r.³⁰ wskazuje na następujące właściwości cenzury:

1. [zadania cenzury] kontrola

²⁷ *Slovar' russkogo iazyka*, t. 4, red. L.L. Kutinoy, V.V. Zamkovoy, Moskva 1961, s. 875–876.

²⁸ S.I. Ożegov, *Slovar' russkogo iazyka*, wyd. 8, Moskva 1970, s. 859.

²⁹ Informację tę można znaleźć w przykładzie użycia *Военная ц.* (*Cenzura wojenna*).

³⁰ *Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija*, t. 15, red. E.M. Zhukov, Moskva 1974, s. 716–720.

2. [przedmiot cenzury] treść utworów drukowanych, filmów kinowych, audycji radiowych i telewizyjnych, występów scenicznych
3. [podmiot cenzury] państwo
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura] społeczeństwo klasowo-antagonistyczne
5. [rodzaje cenzury]
6. [cele cenzury] powstrzymywanie rozprzestrzeniania się nauki, myśli, informacji sprzecznych z interesami klas wyzyskujących.

Ponadto opracowanie to zawiera opis dziejów cenzury obejmujący starożytność, okres feudalizmu, XV, XVI i XVIII w. w Europie oraz Rosję przedrewolucyjną. W artykule hasłowym zostały również omówione mechanizmy cenzury w krajach kapitalistycznych – zob. odnośny fragment:

W warunkach państwowo-monopolistycznego kapitalizmu, gdzie środki wydawania i rozpowszechniania druków są skoncentrowane w rękach kilku monopolistycznych grup, państwo często przekazuje swoje funkcje związkom monopolistycznym realizującym „samocenzurę” w ramach oficjalnie głoszonej „wolności prasy”. Dlatego walka o prawdziwą wolność prasy, przeciwko przewadze monopolów w działalności wydawniczej, w celu wsparcia demokratycznej prasy jest zadaniem demokratycznych i socjalistycznych sił we wszystkich państwach burżuazyjnych. W krajach, w których rządzą reżimy autorytarne lub faszystowskie, w których ściganie niepożądanych przez te reżimy wydawnictw nierzadko przyjmuje dzikie, średniowieczne formy, podobne do tych, które były praktykowane w faszystowskich Niemczech (np. palenie książek), potrzeba wolności prasy zajmuje ważne miejsce w walce demokratycznych sił z tymi reżimami³¹.

W powyższej deskrypcji uwagę zwraca charakterystyczne dla państw socjalistycznych negatywne wartościowanie cech ustroju kapitalistycznego za pomocą środków leksykalnych o ujemnym znaku

---

³¹ Tamże, s. 718.

aksjologicznym, np. дикие, средневековые формы (*dzikie, średnio-wieczne formy*); авторитарными или фаш. режимами (*przez autorytarne lub faszystowskie reżimy*).

W interesujący sposób przedstawiona jest także informacja dotycząca cenzury w państwach socjalistycznych, zob.:

Socjalistyczne rewolucje kładą kres burżuazyjnej cenzurze. Konstytucje państw socjalistycznych gwarantują robotnikom wolność prasy, która jest zapewniana poprzez udostępnianie drukarni, zasobów papieru i innego materialnego wyposażenia robotnikom i ich przedstawicielom. Ochrona tajemnic państwowych i wojskowych w prasie jest realizowana w państwach socjalistycznych przez specjalne organy³².

Z jednej strony, mowa w niej bowiem o wolności prasy panującej w państwach socjalistycznych, z drugiej zaś – o funkcjonowaniu kontroli prasy w odniesieniu do tajemnic państwowych i wojskowych. Został w niej wykorzystany rzeczownik охрана (*ochrona*), implikujący brak cenzury na wzór krajów kapitalistycznych i – w odróżnieniu od wyrazów цензура (*cenzura*) czy просмотр (*przeгляд*), które często występują w definiensie wyrazu цензура – niosący pozytywne asocjacje aksjologiczne.

Podobnie skonstruowana jest treść artykułu *cenzura* w *Wielkiej encyklopedii radzieckiej* z 1978 r.³³ Wyodrębniono w nim szereg cech pojęcia „cenzura”:

1. [zadania cenzury] kontrola treści, publikowania i rozprze-strzenia wydawnictw drukowanych, treści i wystawiania utworów scenicznych, produkcji filmowych i fotograficznych, sztuk wizualnych, programów telewizyjnych i radiowych, czasami prywatnej korespondencji
2. [przedmiot cenzury] wydawnictwa drukowane, utwory sceniczne, produkcje filmowe i fotograficzne, sztuki wizualne, programy telewizyjne i radiowe, czasami prywatna korespondencja

---

³² Tamże.

³³ *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya*, t. 28, red. A.M. Prokhorov, wyd. 3, Moskwa 1978, s. 489–490.

3. [podmiot cenzury] oficjalne władze (świeckie lub duchowne)
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury] prewencyjna i represyjna
6. [cele cenzury] powstrzymanie lub ograniczenie rozprzestrzeniania się idei i informacji, które władza uznaje za niepożądane lub szkodliwe.

Ponadto, tak jak w opisie zamieszczonym w *Radzieckiej encyklopedii historycznej*, obecny jest zarys historii cenzury: w okresie średniowiecza, absolutyzmu, rewolucji francuskiej oraz przedrewolucyjnej Rosji. Omawiana jest także cenzura funkcjonująca we współczesnych autorom hasła (1978 r.) państwach burżuazyjnych poprzez wskazanie szeregu cech tego zjawiska, jak np. stosowanie kary grzywny, konfiskata nakładu, jego zatrzymanie czy zakaz prowadzenia działalności wydawniczej, niejasne przepisy odnośnie do cenzury prowadzące do dowolności ich interpretacji, koncentracja środków masowego przekazu w rękach monopolistów stosujących cenzurę filmów czy podręczników szkolnych.

Sytuacja w ZSRR została zaś przedstawiona w sposób zbliżony do opisu zamieszczonego w *Radzieckiej encyklopedii historycznej*, tzn. mowa jest o wolności prasy, lecz również o ustanowieniu kontroli informacji o charakterze tajemnicy państwowej oraz informacji szkodzących interesom robotników. Zob.:

Konstytucja ZSRR zgodnie z interesem narodu i w celu wzmocnienia i rozwoju ustroju socjalistycznego gwarantuje obywatelom wolność prasy. Kontrola państwowa została ustanowiona w celu niedopuszczenia do publikowania w prasie oraz rozpowszechniania za pomocą środków masowego przekazu informacji stanowiących tajemnicę państwową oraz innych informacji, które mogą zaszkodzić interesom robotników³⁴.

Podobnie jak omówione powyżej encyklopedie *Radziecki słownik encyklopedyczny* pod redakcją Aleksandra M. Prochorowa zawiera bardziej rozbudowaną definicję w stosunku do wydawanych wcześniej

---

³⁴ Tamże, s. 490.

słowników opisowych języka rosyjskiego oraz słowników encyklopedycznych. Zob.:

[...] system państwowej kontroli nad drukiem i środkami masowego przekazu. W Europie Zachodniej powstała w XV w., w Rosji na początku XVIII w. Pod względem formy kontroli dzieli się na prewencyjną i represyjną. Od 1804 r. funkcjonowały regulaminy oraz tymczasowe zasady dotyczące cenzury. Dzieliła się na ogólną (wewnętrzną i zagraniczną) oraz instytucjonalną (duchowną, wojskową, teatralną i in.)³⁵.

Po raz pierwszy w wydawnictwie słownikowym wzmiankowany jest bowiem nadzór nad środkami masowego przekazu oraz podane są wybrane informacje związane z historią funkcjonowania cenzury w Europie i Rosji (por. Europa – od XV w., Rosja – od początku XVIII w., w Rosji od 1804 r. zaczęto wprowadzać przepisy regulujące cenzurę). W odróżnieniu od publikowanych wcześniej słowników opisowych i encyklopedycznych został również przedstawiony podział cenzury na rodzaje ze względu na formę (prewencyjna i represywna) oraz zasięg (ogólnopaństwowa oraz instytucjonalna). Zastosowanie form czasu przeszłego czasowników (подразделялась, регулировалась, делилась) sygnalizuje dążenie do powiązania pojęcia cenzury z okresem Rosji carskiej oraz Europą Zachodnią. Cechy zawarte w eksplikacji można ukazać za pomocą następującego zestawu faset:

1. [zadania cenzury] kontrola
2. [przedmiot cenzury] druki i środki masowego przekazu
3. [podmiot cenzury] państwo
4. [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura]
5. [rodzaje cenzury] 1) prewencyjna, 2) represywna (karna), 3) ogólna (wewnętrzna i zagraniczna), 4) wewnątrzinstytucjonalna (kościelna, wojskowa, teatralna i in.)
6. [cele cenzury]

Z kolei eksplikacja znaczenia rzeczownika *cenzura* zamieszczona w *Słowniku języka rosyjskiego* pod redakcją Anastazji P. Jewgieniewej

---

³⁵ *Sovetskiiĭ éntšiklopedičeskiiĭ slovar'*, red. A.M. Prokhorov, Moskwa 1981, s. 1480–1481.

i Galiny A. Razumnikowej oraz w *Małym słowniku akademickim* Anastazji P. Jewgieniewej³⁶ wraz z przywołanymi w treści hasłowej przykładami użycia wyrazu stanowi wyłącznie nieznaczną modyfikację hasła zarejestrowanego w *Słowniku języka rosyjskiego* z 1961 r. Zob.:

1. Urząd cenzora w starożytnym Rzymie [...].
2. System państwowej kontroli nad drukami i środkami masowego przekazu, a także instytucja, która prowadzi taką kontrolę [...].
3. Przegląd utworów przeznaczonych do druku, do wystawienia w teatrze itp. lub przegląd jakiejś korespondencji dokonywany przez tę instytucję [...] ³⁷.

Poszerza ona jedynie zadania cenzury: oprócz nadzoru druków cenzura ma bowiem dotyczyć także spektakli teatralnych, środków masowego przekazu oraz korespondencji.

Hasło *cenzura* uległo również niewielkiej modyfikacji w 18. wydaniu *Słownika języka rosyjskiego* pod redakcją S. I. Ożegowa. Zob.:

Przegląd utworów przeznaczonych do druku, do wystawienia na scenie itp., czasem także korespondencji w celu kontroli. *Wojenna c. Dopuszczone przez cenzurę* (dopuszczone do druku, wystawienia przez cenzora, archaiczne) [...] ³⁸.

W stosunku do omówionego wcześniej wydania ósmego z 1970 r. przedmiot cenzury został poszerzony o korespondencję. Jako podmiot cenzury został wskazany cenzor.

Definicja wyrazu *cenzura* w *Słowniku wyrazów obcych* pod redakcją Eleny N. Zacharienko i Tatiany A. Piczuginej z 1989 r. rozszerza zaś przedmiot cenzury o programy radiowe i telewizyjne oraz informuje, że ma ona z reguły charakter prewencyjny. Zob.:

³⁶ *Slovar' russkogo iazyka*, t. 4, red. A.P. Yevgen'yeva, G.A. Razumnikova, wyd. 2, Moskwa 1984; *Malyy akademicheskii slovar'*, red. A.P. Yevgen'yeva, Moskwa 1984. Treść hasła **цензура** jest identyczna w obu opracowaniach.

³⁷ *Slovar' russkogo iazyka*, t. 4, red. A.P. Yevgen'yeva, G.A. Razumnikova, wyd. 2, Moskwa 1984, s. 640.

³⁸ S.I. Ożegov, *Slovar' russkogo iazyka*, wyd. 18, Moskwa 1987, s. 758.

1) Urząd cenzora w starożytnym Rzymie; 2) państwowa kontrola (zwykle o charakterze prewencyjnym) treści wydawnictw drukowanych, audycji radiowych i telewizyjnych, spektakli teatralnych itp.; 3) instytucja odpowiedzialna za kontrolę druków³⁹.

Z kolei według 22. wydania *Słownika języka rosyjskiego* pod redakcją S.I. Ożegowa przedmiotem cenzury nie są już widowiska sceniczne, lecz wydawnictwa drukowane, środki masowego przekazu oraz – w czasie wojny – korespondencja prywatna. Zob.:

System państwowej kontroli druków i środków masowego przekazu. *Wojenna c.* (w czasie wojny także prywatnej korespondencji). *Dopuszczone przez cenzurę* (dopuszczone do druku, wystawienia przez cenzora, archaiczne) [...] ⁴⁰.

Wyniki

Uzyskany rezultat badawczy w ujęciu diachroniczno-porównawczym zawierają poniższe tabele.

---

³⁹ *Slovar' inostrannykh slov*, red. E.N. Zakharenko, T.A. Pichugina, wyd. 18, Moskwa 1989, s. 566.

⁴⁰ S.I. Ożegov, *Slovar' ruskogo iazyka*, wyd. 22, Moskwa 1990, s. 871.

Tabela 1. Polska Rzeczpospolita Ludowa

FASETA/ROK	1959	1963	1971	1982	1983
ZADANIA CENZURY	kontrola	kontrola, wspieranie kla- sowego charak- teru państwa	oficjalna kontrola	kontrola	kontrola na zasadach i w trybie określonym w usta- wie o kontroli publikacji i widowisk z 12 VIII 1981 r.; korzystanie z wolności słowa i druku w publikacjach i widowiskach z zastrzeżeniem, że nie można: godzić w niepodległość lub integralność terytorialną PRL, nawoływać do obalenia, życia, wyszydzać lub poniżyć konstytucyjny ustrój PRL, godzić w konstytucyjne zasa- dy polityki zagr. PRL i jej sojusze, uprawiać propagandy wojennej, ujawniać tajemnicy państw., w tym gosp. i wojsk., nawoływać do popełnienia przestępstwa lub je pochwalać, naruszać uczuć religijnych i uczuć osób niewierzących, propagować dyskryminacji narodowo- ściowej i rasowej oraz treści szkodliwych obyczajowo
PRZEDMIOT CENZURY	druki, widowi- ska, filmy	publikacje, widowiska, audycje radio- we itp.	wszystkie dru- ki (prasa, dzie- ła literackie), widowiska, audycje radio- we itp.	publikacje, widowiska, audycje radio- we i telewizyj- ne itp.	publikacje, widowiska, audycje radiowe i telewizyjne oraz inne utwory przeznaczone do rozpowszechniania lub publicznego wykonania
PODMIOT CENZURY	władze kościel- ne (dawniej) i państwowe (obecnie)	Główny Urząd Kontroli Pra- sy, Publikacji i Widowisk	specjalny urząd	organy państwowe: Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Wi- dowisk, urzędy okręgowe, Rada Państwa	organy państwowe: Główny Urząd Kontroli Prasy, Pu- blikacji i Widowisk (organ centr.) oraz urzędy terenowe (organy pierwszej instancji)

Tabela 1. Polska Rzeczpospolita Ludowa (cd.)

FASETA/ROK	1959	1963	1971	1982	1983
USTRÓJ, W KTÓRYM FUNKCJONUJE CENZURA					w domyśle: socjalistyczny (PRL)
RODZAJE CENZURY	prewencyjna (przed ukazaniem się druku), represyjna (po wyjściu z druku; zatwierdzana sądownie)	prewencyjna, represyjna (konfiskata utworu oraz odpowiedzialność sądowa lub administracyjna)			prewencyjna (przed upowszechnieniem dzieła), represyjna (po jego rozpowszechnieniu; pociąga za sobą konfiskatę utworu oraz odpowiedzialność sądową lub administracyjną), wstępna
CELE CENZURY					

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

FASETA/ ROK	1940	1955	1961	1970	1974	1978	1981	1984	1987	1989	1990
ZADANIA CENZURY	kontrola	kontrola, walka z demokracją, ruchami społecznymi i postępowymi poglądami	kontrola	kontrola	kontrola	kontrola treści, publikowania i rozpraszania wydawnictw drukowanych, treści i wystawiania utworów scenicznych, produkcji filmowych i fotograficznych, sztuk wizualnych, programów telewizyjnych i radiowych, czasami i prywatnej korespondencji	kontrola	kontrola	kontrola	kontrola	kontrola
PRZED- MIOT CENZURY	utwory przeznaczone do druku, spektakle teatralne itd.	utwory drukowane	utwory przeznaczone do druku, spektakle teatralne itp.	utwory przeznaczone do druku, utwory sceniczne itp.	treść utworów drukowanych, filmów kinowych, audycji radiowych i telewizyjnych, wystąpień scenicznych	wydawnictwa drukowane, utwory sceniczne, produkcje filmowe wizualne, programy telewizyjne i radiowe, czasami prywatna korespondencja	druki i środki masowego przebiegu	utwory przeznaczone do druku, spektakle teatralne, środki masowego przebiegu	utwory przeznaczone do druku, utwory sceniczne itp., czasami korespondencja	wydawnictwa drukowane, audycje radiowe i telewizyjne, spektakle teatralne itp.	druki i środki masowego przebiegu, korespondencja prywatna (w czasie wojny)

Tabela 2. Związki Socjalistycznych Republik Radzieckich (cd.)

FASETA/ ROK	1940	1955	1961	1970	1974	1978	1981	1984	1987	1989	1990
PODMIOT CENZURY	specjalny organ państwo- wy	organy państwo- we	instytucja państwo- wa		państwo	oficjalne władze (świec- kie lub duchowne)	państwo	instytu- cja pań- stwowa	cenzor	instytu- cja pań- stwowa	państwo, cenzor
USTRÓJ, W KTO- RYM FUNKCJO- NUJE CEN- ZURA		państwa wyzysku- jące klasę robotni- czą			społe- czeństwo klasowo- -antagoni- styczne						
RODZAJE CENZURY	prewen- cyjna, wojenna			wojenna		prewencyjna i repre- sywna	prewen- cyjna, repre- sywna, ogólna (we- wnętrzna i zagra- niczna), we- wnętrz- instytu- cjonalna (kościel- na, woj- skowa, teatralna i in.)		wojenna	prewen- cyjna	wojenna

Tabela 2. Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (cd.)

FASETA/ ROK	1940	1955	1961	1970	1974	1978	1981	1984	1987	1989	1990
CELE CENZURY					powstrzymanie rozprze- strzenia- nia się nauki, myśli, in- formacji sprzecz- nych z intere- сами klas wyzysku- jących	powstrzymanie lub ograniczenie rozprze- strzenia się idei i in- formacji, które władza uznaje za niepożądane lub szkodliwe					

Źródło: opracowanie własne.

Dyskusja/wnioski

Przyjrzyjmy się poszczególnym fasetom w poszukiwaniu różnic zachodzących między definicjami polskimi i radzieckimi; zacznijmy od definicji polskich.

Do roku 1983 notujemy wyraźnie homogeniczny obraz fasety [zadania cenzury], które zostały ograniczone do lakonicznego stwierdzenia „kontrola” bądź „oficjalna kontrola”. Edycja z roku 1963 przynosi pewną zmianę, ponieważ pojawia się uściślenie w postaci dopisku „wspieranie klasowego charakteru państwa”, co może sugerować, że cenzura nie występuje w ustroju socjalistycznym. Przełomowy okazuje się rok 1983, gdy w definicji zawartej w czterotomowej encyklopedii powszechnej pojawia się podstawa prawna kontroli cenzorskiej ze szczegółową enumeracją sytuacji, w jakich organ cenzury może zatrzymać publikację, oraz odniesienie do „korzystania z wolności słowa i druku w publikacjach”.

Analizując kolejną fasetę, jaką jest [przedmiot cenzury], nie widzimy istotnych zmian o cechach diachronicznych, z tym zastrzeżeniem, że w edycjach od roku 1982 jako przedmiot cenzury są również wymieniane programy telewizyjne. W przypadku fasety [ustrój, w którym funkcjonuje cenzura] obserwujemy jednak nowe elementy w zasadzie w każdej edycji: od Kościół i państwo (1959), GUKPPiW (1963), GUKPPiW, urzędy okręgowe, Rada Państwa (1982, 1983). Wreszcie w ramach fasety [rodzaje cenzury] znajdujemy informację o tym, że cenzura może mieć postać cenzury prewencyjnej, represyjnej lub wstępnej. Przy czym występowanie cenzury represyjnej penalizowane jest „konfiskatą utworu oraz odpowiedzialnością sądową lub administracyjną”.

Również obserwacja treści artykułu hasłowego *cenzura* w radzieckich wydawnictwach słownikowych i encyklopedycznych dowiodła, że zawartość wyodrębnionych faset cechuje stosunkowo duże podobieństwo w przeanalizowanym materiale. Ewolucji ulegają przede wszystkim zadania cenzury, które początkowo obejmowały głównie kontrolę prasy i utworów scenicznych (spektakli teatralnych), następnie także korespondencji, lecz wraz z rozwojem technologii komunikacji – również środków masowego przekazu, w szczególności audycji telewizyjnych i radiowych.

Interesującym aspektem, który ujawnił się w toku analizy, jest wzmiankowanie w treści artykułów hasłowych o funkcjonowaniu cenzury w ZSRR. Należy zauważyć, że w słownikach opisowych i encyklopedycznych informacja ta jest z reguły nieobecna bądź implicytnie wskazuje się na brak cenzury w tym państwie. Ostatni zabieg realizowany jest poprzez odnoszenie tego pojęcia wyłącznie do okresu Rosji carskiej za pomocą odpowiednich kwalifikatorów bądź przykładów użycia oraz wskazywanie na jego obcą proveniencję. Niekiedy mowa jest o tym, że cenzura funkcjonuje w państwach wyzyskujących klasę robotniczą. Z kolei w encyklopediach zawarte są sprzeczne informacje o wolności prasy w państwach socjalistycznych oraz funkcjonowaniu kontroli prasy mającej na celu zapobieganie ujawnianiu tajemnic państwowych i wojskowych oraz informacji mogących zaszkodzić interesom klasy robotniczej. W odniesieniu do sytuacji w państwach socjalistycznych wyraz цензура (*cenzura*) jest substytuowany wyrażeniami охрана государственной и военной тайны (*ochrona tajemnicy państwowej*) oraz государственный контроль (*kontrola państwa*), niosącymi neutralne bądź pozytywne konotacje.

Na zakończenie rozważań pragniemy zauważyć, że przeprowadzone badanie może również skłaniać do refleksji o charakterze etnolingwistycznym, związanej z szeroko dyskutowaną⁴¹ kwestią prawdziwości tzw. hipotezy Sapira-Whorfa. Otóż Edward Sapir (1884–1939) i Benjamin Lee Whorf (1897–1941) w swej głośnej hipotezie relatywizmu językowego twierdzili, że używany przez człowieka język ma wpływ na jego myślenie. Teoria Sapira-Whorfa, wyraźnie inspirowana tezami sformułowanymi przez Wilhelma von Humboldta (1767–1835), zakłada występowanie relacji między językiem, jakiego używamy, a sposobem widzenia otaczającego nas świata. Język łączy nas zatem ze światem, również częściowo formułując taki, a nie inny sposób jego widzenia. Nasze narzędzia postrzegania rzeczywistości determinowane są m.in. poprzez język/języki naturalne, jakim/jakimi się posługuje-

---

⁴¹ Przegląd argumentów zwolenników i przeciwników tej koncepcji został wyczerpująco opisany w artykule A. Klimczuk, *Hipoteza Sapira-Whorfa – przegląd argumentów zwolenników i przeciwników*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 3 (1), s. 165–182.

my – język wpływa na światopogląd, kształtuje percepcję używającej go społeczności⁴².

Teoria Sapira-Whorfa dotyczy wprawdzie odmiennego definiowania tej samej rzeczywistości przez różne języki (została zbudowana na podstawie obserwacji różnic między językiem angielskim a językami Majów i Hopi), lecz jeżeli potraktujemy ją szerzej, wówczas – zgodnie ze wspomnianą teorią – język może wzmacniać więzy między ludźmi pozostającymi we wspólnocie i posługującymi się jednym jego rodzajem, tym samym pogłębiać różnice zachodzące między społecznościami funkcjonującymi w różnych wspólnotach językowych.

Nawet pobieżna lektura hasła *cenzura* w publikacjach encyklopedyczno-słownikowych w krajach o ustrojach totalitarnych lub do takich ustrojów zbliżonych nie potwierdza jednak w pełni założeń tej hipotezy. Przeprowadzona analiza każe bowiem twierdzić, że jeżeli jedno hasło w kontrolowanych przez państwo publikacjach wskazuje na tak duży wpływ oficjalnej ideologii na język, to hipoteza Sapira-Whorfa powinna zostać zredukowana do obszarów części języka (części poszczególnych języków), a nie jego całego uzusu. Jak bowiem wyjaśnić fakt, że wartości pojawiające się w definicjach słownikowo-encyklopedycznych, które badaliśmy, nie są powiązane z uniwersalną hierarchią wartości odzwierciedlaną w całym uzusie języka?

Jeśli to spostrzeżenie uda się w przyszłości potwierdzić na podstawie obszerniejszego materiału słownikowo-encyklopedycznego oraz tekstowego, hipoteza Sapira-Whorfa zostanie dodatkowo osłabiona.

---

⁴² Więcej informacji dotyczących tzw. hipotezy Sapira-Whorfa (hipotezy relatywizmu językowego) zob. w pracy T. Siemieński, *Problematyka relacji między językiem a kulturą w pracach językoznawców amerykańskich*, [w:] *Język a kultura*, t. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław 1991, s. 73–82.

Bibliografia

- Bańkowski Andrzej, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1: (A–K), Warszawa 2000.
- Bartmiński Jerzy, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna*, [w:] *Język a kultura*, t. 20 (jubileuszowy), red. Anna Dąbrowska, Wrocław 2008, s. 15–33.
- Bartmiński Jerzy, *O pojęciu językowego obrazu świata*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006, s. 11–21.
- Bartmiński Jerzy, *O założeniach i postulatach lingwistyki kulturowej (na przykładzie PRACY)*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium” 2018, nr 3 (1), s. 26–55.
- Bartmiński Jerzy, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowe podstawy obrazu świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2006, s. 76–88.
- Bartmiński Jerzy, Tokarski Ryszard, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, red. Teresa Dobrzyńska, Wrocław 1986, s. 65–81.
- Bolshaya sovetskaya entsiklopediya*, t. 28, red. Aleksandr Mikhaylovich Prokhorov, wyd. 3, Moskwa 1978.
- Bralczyk Jerzy, *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*, Warszawa 2001.
- Czachur Waldemar, *Unia Europejska w niemieckiej debacie o konflikcie gazowym w 2009 roku. Przyczynek do dyskursywnego obrazu świata*, [w:] *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 1*, red. Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Lublin 2012, s. 171–184.
- Czyżewski Marek, *Trzy rodzaje dyskursu*, [w:] *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. Marek Czyżewski, Sergiusz Kowalski, Andrzej Piotrowski, Warszawa 2010, s. 18–29.
- Długosz-Kurczabowa Krystyna, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- Dyszak Andrzej, *Leksykograficzny obraz różnic i zmian w postrzeganiu nietypowych zachowań seksualnych człowieka*, [w:] *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, red. Urszula Sokólska, Białystok 2015, s. 103–126.
- Encyklopedia popularna PWN*, red. Adam Karwowski, Warszawa 1982.

- Encyklopedia popularna PWN*, red. Adam Karwowski, Warszawa 1988.
- Encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, red. Włodzimierz Kryszewski, Warszawa 1983.
- Encyklopedia Świat w Przekroju*, Warszawa 1974–1991.
- Ėntšiklopedičeskij slovar'*, t. 3, red. Boris Aleksejevich Vvedenskiy, Moskva 1955.
- Głaz Adam, *Etnolingwistyka daleka i bliska*, „Etnolingwistyka” 2015, nr 27, s. 7–20.
- Głowiński Michał, *Nowomowa po polsku*, Warszawa 1990.
- Głowiński Michał, *Nowomowa*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław 1993, s. 163–172.
- Gogol Bogusław, *Fabryka fałszywych tekstów: z działalności Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Gdańsku w latach 1945–1958*, Warszawa 2012.
- Klimczuk Andrzej, *Hipoteza Sapira-Whorfa – przegląd argumentów zwolenników i przeciwników*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 3 (1), s. 165–182.
- Kuratczyk Magdalena, *Leksykograficzny obraz lingwistyki w „Encyklopedii językoznawstwa ogólnego”*, [w:] *Języki specjalistyczne 1. Metajęzyk lingwistyki*, red. Jurij Lukszyn, Warszawa 2001, s. 84–102.
- Mała encyklopedia powszechna*, t. 1, red. Adam Karwowski, Warszawa 1971.
- Mała encyklopedia powszechna*, t. 1, red. Bogdan Suchodolski, Warszawa 1959.
- Malyy akademičeskij slovar'*, red. Anastasiya Petrovna Yevgen'yeva, Moskva 1984.
- Nijakowski Lech M., *Rola dyskursu ideologicznego w mobilizacji ludobójczej w XX wieku*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 1 (204), s. 177–198.
- Nowak Paweł, *Swoi i obcy w językowym obrazie świata. Język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*, Lublin 2002.
- Ożegov Sergey Ivanovich, *Slovar' ruskogo iazyka*, wyd. 8, Moskva 1970.
- Ożegov Sergey Ivanovich, *Slovar' ruskogo iazyka*, wyd. 18, Moskva 1987.
- Ożegov Sergey Ivanovich, *Slovar' ruskogo iazyka*, wyd. 22, Moskva 1990.
- Ożóg Kazimierz, *Rytualizacja w języku władzy komunistycznej PRL*, „Oblicza Komunikacji” 2014, nr 7, s. 37–50.
- Polska. Zarys encyklopedyczny*, red. Włodzimierz Kryszewski, Warszawa 1974.
- Siemieński Tomasz, *Problematyka relacji między językiem a kulturą w pracach językoznawców amerykańskich*, [w:] *Język a kultura*, t. 1: *Podstawowe*

- pojęcia i problemy*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław 1991, s. 73–82.
- Slovar' inostrannykh slov*, red. Elena Nikolaevna Zakharenko, Tat'yana A. Pichugina, wyd. 18, Moskwa 1989.
- Slovar' russkogo iazyka*, t. 4, red. Anastasiya Petrovna Yevgen'yeva, Galina Aleksandrovna Razumnikova, wyd. 2, Moskwa 1984.
- Slovar' russkogo iazyka*, t. 4, red. Lydyya Leont'evna Kutyna, Vera Vyktorovna Zamkova, Moskwa 1961.
- Słownik języka polskiego*, t. 1–3, red. Mieczysław Szymczak, Warszawa 1978–1981.
- Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija*, t. 15, red. Yevgeniy Mikhaylovich Zhukov, Moskwa 1974.
- Sovetskii éntšiklopedičeskii slovar'*, red. Aleksandr Mikhaylovich Prokhorov, Moskwa 1981.
- Šanskij Nikolaj Maksimovič, Bobrova Tat'yana Aleksandrovna, *Škol'nyj étimologičeskij slovar' russkogo jazyka: značenie i proischoždenie slov*, wyd. 3, Moskwa 2004.
- Tolkovyj slovar' russkogo iazyka*, t. 4, red. Dmitriy Nikolajevich Ushakov, Moskwa 1940.
- Vasmer Max, *Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka v četyrech tomach*, Moskwa 1996.
- Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, red. Bogdan Suchodolski, Warszawa 1963.
- Żuk Grzegorz, *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków, [w:] Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku*, red. Małgorzata Karwatowska, Adam Siwiec, Lublin 2010, s. 239–257.

Lexicographic image of the term “censorship” in dictionaries and encyclopedias published in the Polish People’s Republic and in the Union of Soviet Socialist Republics

ABSTRACT: So far, much attention has been paid to the language of official propaganda of the socialist era. However, there are no publications on the semantics of the term “censorship” in the context of the socialist system. In order to fill this gap, the authors analyzed the definitions of the word censorship recorded in selected dictionaries and encyclopedias published in the Union of Soviet Socialist Republics (from 1940 to 1991) and the Polish People’s Republic (in the years 1959–1988). The research aims to reconstruct and compare the images of censorship recorded in lexicographic definitions and to establish whether the image of this concept changed due to the extension of freedom of speech in both countries. The study shows that the official ideology has a significant impact on language in the form of a unification of the definition of censorship in both countries.

KEYWORDS: censorship, lexicography, lexicographic image of the world, Polish and Russian